IJTIMOIY-IQTISODIY TIZIMLAR TRANSFORMATSIYASI SHAROITIDA MULKCHILIK MUNOSABATLARINING RIVOJLANISHI VA IQTISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISH YO‘LLARI

Iskandarov Bekzod Abdijalilovich,
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Iqtisodiyot nazariyasi kafedrasi katta o’qituvchisi
bekzodiskandarov1988@gmail.com
O‘ktamov Hayitboy Ilyos o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar transformatsiyasi sharoitida mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni, mulk shakllarining o‘zgarishi, xususiy mulk daxlsizligi va davlat mulkini xususiylashtirish jarayonlari tahlil qilinadi. O‘zbekiston tajribasi qonunchilik va statistik ko‘rsatkichlar asosida o‘rganilib, mulkchilik samaradorligini oshirish yo‘nalishlari asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy-iqtisodiy tizim, mulkchilik, xususiy mulk, davlat mulki, xususiylashtirish, iqtisodiy samaradorlik, bozor iqtisodiyoti, investitsiya, tadbirkorlik.

Аннотация. В статье анализируется роль отношений собственности в развитии социально-экономических систем, трансформация форм собственности, защита частной собственности и приватизация государственного имущества. На основе законодательства и статистических показателей Узбекистана рассматриваются направления повышения экономической эффективности собственности.

Ключевые слова: социально-экономическая система, собственность, частная собственность, государственная собственность, приватизация, экономическая эффективность, рыночная экономика, инвестиции.

Abstract. The article examines the role of property relations in the transformation of socio-economic systems, the evolution of ownership structures, private property protection and privatization. Based on Uzbekistan's legislation and statistical indicators, it identifies opportunities to improve the economic efficiency of property relations.

Keywords: socio-economic system, property relations, private ownership, state property, privatization, economic efficiency, market economy, investment, entrepreneurship.

Kirish

Zamonaviy jahon iqtisodiyotida ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning rivojlanishi, avvalo, mulkchilik munosabatlarining qanday tashkil etilgani, ishlab chiqarish resurslari kimga tegishli ekani va ushbu resurslardan foydalanish mexanizmlarining samaradorligi bilan belgilanadi. Mulkchilik iqtisodiy tizimning oddiy tarkibiy elementi emas, balki uning institutsional asosini tashkil etuvchi, iqtisodiy manfaatlar, ishlab chiqarish munosabatlari, daromadlarni taqsimlash va jamiyatdagi iqtisodiy hokimiyat taqsimotini belgilovchi fundamental munosabatlar majmuasidir. Tarixiy taraqqiyot shuni ko‘rsatadiki, mulkchilik shakllarining o‘zgarishi iqtisodiy tizimlarning rivojlanish bosqichlari bilan uzviy bog‘liq. An’anaviy agrar iqtisodiyotda yer va ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish asosiy iqtisodiy ustunlik manbai bo‘lgan bo‘lsa, industrial iqtisodiyotda kapital, korxonalar va ishlab chiqarish texnologiyalariga egalik qilish muhim ahamiyat kasb etdi. Hozirgi raqamli iqtisodiyot sharoitida esa intellektual mulk, ma’lumotlar, dasturiy mahsulotlar, texnologik platformalar va innovatsion ishlanmalar iqtisodiy qiymat yaratishning muhim omillariga aylanmoqda.

Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy ahamiyati, eng avvalo, resurslardan foydalanish samaradorligida namoyon bo‘ladi. Chunki ishlab chiqarish vositalariga egalik qiluvchi subyekt ularni saqlash, modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va qo‘shimcha daromad olishdan manfaatdor bo‘ladi. Biroq mulk shaklining o‘zi iqtisodiy samaradorlikni avtomatik ravishda ta'minlamaydi. Davlat mulki ham, xususiy mulk ham samarali boshqaruv, shaffof institutlar, qonun ustuvorligi, raqobat muhiti va professional menejment mavjud bo‘lgan sharoitdagina yuqori iqtisodiy natija beradi. O‘zbekiston iqtisodiyotining mustaqillikdan keyingi rivojlanish tajribasi mulkchilik

munosabatlarini tubdan o‘zgartirish jarayonlari bilan tavsiflanadi. Markazlashgan rejalashtirish tizimidan bozor iqtisodiyotiga o‘tish davomida davlat mulkini xususiylashtirish, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, kichik biznes subyektlarining iqtisodiy faoliyatini kengaytirish va investitsiya muhitini yaxshilash bo‘yicha institutsional islohotlar amalga oshirildi. Natijada iqtisodiy faoliyatda mulkchilik shakllarining xilma-xilligi kuchaydi, xususiy sektorning iqtisodiyotdagi roli ortdi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda mulkchilik munosabatlarini faqat davlat mulkini xususiy sektorga o‘tkazish nuqtayi nazaridan baholash yetarli emas. Asosiy masala mulkdan foydalanish samaradorligini oshirish, mulkdorlarning huquqlarini kafolatlash, iqtisodiy resurslarning raqobatbardosh subyektlar qo‘liga o‘tishini ta'minlash va mulkchilik institutlarini zamonaviy iqtisodiy talablarga moslashtirishdan iborat. Tadqiqotning asosiy maqsadi ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar transformatsiyasi sharoitida mulkchilik munosabatlarining nazariy va institutsional asoslarini o‘rganish, O‘zbekistonda mulk shakllarining rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish hamda mulkdan foydalanish iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

Asosiy qism

Ijtimoiy-iqtisodiy tizim tushunchasi jamiyatda ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste'mol jarayonlarini tashkil etuvchi iqtisodiy munosabatlar, institutlar, mexanizmlar hamda ijtimoiy manfaatlar majmuasini ifodalaydi. Har qanday iqtisodiy tizimning mazmuni ishlab chiqarish resurslariga egalik qilish, ularni boshqarish va yaratilgan iqtisodiy natijalarni taqsimlash tartibi orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli mulkchilik munosabatlari iqtisodiy tizimning ichki tuzilishini belgilovchi eng muhim institutsional omillardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy nazariyada mulkchilik tushunchasi bir nechta o‘zaro bog‘liq jihatlarni qamrab oladi. Birinchidan, mulkchilik ishlab chiqarish vositalari va iqtisodiy resurslarga egalik qilish munosabatidir. Ikkinchidan, u mulkdan foydalanish orqali daromad olish va iqtisodiy manfaatlarni amalga oshirish imkoniyatini belgilaydi. Uchinchidan, mulkchilik iqtisodiy qarorlar qabul qilish, resurslarni taqsimlash va ishlab chiqarish jarayonini nazorat qilish huquqlarini ifodalaydi.

Mulkchilikni faqat yuridik egalik bilan cheklash uning iqtisodiy mazmunini to‘liq ochib bermaydi. Masalan, korxona aksiyalarining katta qismi muayyan shaxsga tegishli bo‘lishi mumkin, biroq korxonaning kundalik faoliyati professional menejerlar tomonidan boshqariladi. Bunday vaziyatda mulk huquqi bilan boshqaruv funksiyasining ajralishi yuzaga keladi. Bu holat zamonaviy korporativ boshqaruv tizimining muhim xususiyatlaridan biridir. Mulkchilik munosabatlarini tahlil qilishda institutsional iqtisodiyot nazariyasining yondashuvlari alohida ahamiyatga ega. Ronald Kouzning tranzaksiya xarajatlari haqidagi qarashlari, Duglas Nortning institutsional rivojlanish nazariyasi va Oliver Uilyamsonning boshqaruv mexanizmlari bo‘yicha tadqiqotlari mulk huquqlarining iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini tushuntirish imkonini beradi. Ushbu yondashuvlarga ko‘ra, mulk huquqlarining aniq belgilanishi, shartnomalarning bajarilishi va nizolarni hal etish mexanizmlarining ishonchliligi iqtisodiy faoliyat xarajatlarini kamaytiradi.

Mulk huquqlarining noaniqligi esa iqtisodiy subyektlarning uzoq muddatli investitsiya kiritish istagini pasaytiradi. Masalan, tadbirkor ishlab chiqarish binosiga egalik qilish yoki undan foydalanish huquqi barqarorligiga ishonmasa, yangi texnologiyalarni joriy etish uchun katta mablag‘ sarflashdan manfaatdor bo‘lmaydi. Natijada kapital jamg‘arilishi sekinlashadi, ishlab chiqarish unumdorligi pasayadi va iqtisodiy o‘sish imkoniyatlari cheklanadi. Mulkchilikning iqtisodiy mohiyatini ochib berishda uning subyektlari va obyektlarini farqlash muhimdir. Mulkchilik subyektlariga davlat, fuqarolar, oilalar, korxonalar, aksiyadorlik jamiyatlari, kooperativlar va boshqa iqtisodiy tashkilotlar kiradi. Mulkchilik obyektlari esa yer, bino-inshootlar, ishlab chiqarish vositalari, moliyaviy aktivlar, intellektual mulk, tabiiy resurslar va raqamli aktivlardan iborat.

Zamonaviy iqtisodiyotda mulkchilik shakllarining xilma-xilligi iqtisodiy tizimning moslashuvchanligini oshiradi. Davlat mulki strategik ahamiyatga ega infratuzilma, jamoat xizmatlari va tabiiy monopoliyalarni boshqarishda muhim o‘rin tutishi mumkin. Xususiy mulk esa tadbirkorlik tashabbusi, innovatsiya, raqobat va kapitalni samarali taqsimlash uchun iqtisodiy rag‘batlarni shakllantiradi. Jamoaviy va kooperativ mulk shakllari esa iqtisodiy manfaatlarni birlashtirish, ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va umumiy resurslardan foydalanishda ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan, samarali iqtisodiy tizimni shakllantirishning asosiy sharti muayyan mulk shaklining mutlaq

ustunligini ta'minlash emas, balki turli mulk shakllarining teng huquqli faoliyat yuritishi, o‘zaro raqobatlashishi va iqtisodiy jihatdan samarali sohalarda rivojlanishi uchun sharoit yaratishdir.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning tarixiy rivojlanishi mulkchilik munosabatlarining doimiy o‘zgarib borishini ko‘rsatadi. Markazlashgan rejali iqtisodiyot sharoitida ishlab chiqarish vositalarining asosiy qismi davlat tasarrufida bo‘lib, iqtisodiy qarorlar markaziy boshqaruv organlari tomonidan qabul qilingan. Bunday tizimda resurslarni taqsimlash bozor talabidan ko‘ra davlat rejalari va ma'muriy topshiriqlarga bog‘liq bo‘lgan. Rejali iqtisodiyotning muayyan tarixiy bosqichlarida yirik sanoat obyektlarini markazlashgan holda tashkil etish, strategik resurslarni safarbar qilish va infratuzilmani rivojlantirish imkoniyatlari mavjud bo‘lgan. Biroq mulkdorlik manfaatlari va korxona faoliyati natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlikning zaifligi, raqobatning cheklanganligi, ma'muriy boshqaruvning ustunligi hamda resurslardan foydalanish samaradorligini baholashdagi muammolar iqtisodiy rivojlanishni murakkablashtirgan.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish jarayonida mulkchilik munosabatlarini qayta tashkil etish iqtisodiy islohotlarning markaziy yo‘nalishiga aylandi. Davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish, aksiyadorlik jamiyatlarini tashkil etish va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali iqtisodiy faoliyatning institutsional asoslari o‘zgartirildi. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin mulkchilik munosabatlarini isloh qilish bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Dastlab savdo, xizmat ko‘rsatish, maishiy xizmat va ayrim ishlab chiqarish obyektlarini xususiylashtirishga e'tibor qaratildi. Keyingi bosqichlarda kichik korxonalar, ko‘chmas mulk obyektlari, sanoat korxonalari va davlat ulushlarini xususiy sektorga o‘tkazish jarayonlari kengaydi.

Ushbu jarayonning muhim natijasi iqtisodiy faoliyatda xususiy tashabbusning kuchayishi bo‘ldi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi yangi ish o‘rinlarini yaratish, mahalliy bozorlarni tovar va xizmatlar bilan ta'minlash hamda aholi daromadlarini oshirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratdi. Biroq xususiylashtirishni faqat davlat aktivlarini sotish bilan bog‘liq moliyaviy jarayon sifatida talqin qilish noto‘g‘ri. Uning asosiy iqtisodiy mazmuni mulkdan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish, korxonalarni samarali boshqarish, investitsiyalarni jalb qilish va raqobat muhitini rivojlantirishdan iborat. Agar davlat korxonasi xususiylashtirilganidan keyin ham monopol mavqeini saqlab qolsa, boshqaruv sifati yaxshilanmasa va investitsion majburiyatlar bajarilmasa, bunday xususiylashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy samarasi cheklangan bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun mulkchilik transformatsiyasi uchta o‘zaro bog‘liq natijani ta'minlashi lozim: mulk huquqlarining aniq belgilanishi, iqtisodiy qarorlar qabul qilish erkinligining kengayishi va ishlab chiqarish samaradorligining ortishi. Mazkur shartlar birgalikda ta'minlangandagina mulkchilik shakllarining o‘zgarishi iqtisodiy o‘sishga xizmat qiladi. O‘zbekistonda mulkchilik munosabatlarining huquqiy asoslari Konstitutsiya, Fuqarolik kodeksi, xususiylashtirishga oid qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi. Ushbu huquqiy mexanizmlarning asosiy vazifasi mulkdorlarning huquqlarini himoya qilish, mulk shakllarining tengligini ta'minlash va iqtisodiy faoliyat uchun barqaror institutsional muhit yaratishdan iborat.

2023-yilda yangi tahrirda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 65-moddasida iqtisodiyotning negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etishi belgilangan. Mazkur moddada barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan himoya qilinishi, xususiy mulkning daxlsizligi mustahkamlangan. Shuningdek, mulkdor o‘z mol-mulkidan qonunda belgilangan holatlardan tashqari va sud qarorisiz mahrum etilishi mumkin emasligi ko‘rsatilgan. Konstitutsiyaning 66-moddasi mulkdorning o‘z mol-mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlarini belgilaydi. Bu uchta vakolat mulk huquqining iqtisodiy mazmunini tashkil etadi. Egalik qilish mulk ustidan huquqiy nazoratni, foydalanish undan iqtisodiy yoki boshqa foyda olishni, tasarruf etish esa mulkning kelajagi bo‘yicha mustaqil qaror qabul qilishni anglatadi.

67-moddada davlatning qulay investitsiyaviy va ishbilarmonlik muhitini ta'minlashi, tadbirkorlik faoliyati erkinligi hamda iqtisodiy makonda resurslarning erkin harakatlanishi kafolatlangan. Ushbu normalar mulkchilik munosabatlarining faqat mulkdor va uning mol-mulki o‘rtasidagi aloqadan iborat emasligini, balki butun iqtisodiy tizimning raqobat va investitsiya mexanizmlari bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Mulkchilik munosabatlarini tartibga solishda Fuqarolik kodeksining o‘rni ham muhimdir. Fuqarolik-huquqiy normalar mulk huquqining vujudga kelishi, boshqa shaxsga o‘tishi, shartnomaviy

munosabatlar, majburiyatlar va mulkiy huquqlarni himoya qilish tartibini belgilaydi. Shu sababli fuqarolik qonunchiligining barqarorligi tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning ishonchliligini oshiradi.

2024-yil 14-fevralda qabul qilingan O‘RQ-907-sonli «Davlat mulkini xususiylashtirish to‘g‘risida»gi Qonun davlat mulkini xususiylashtirish jarayonlarining huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu qonun davlat mulkini xususiylashtirish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi, xususiylashtirish jarayonlarining tashkiliy-huquqiy asoslarini belgilaydi va xususiylashtirilgan mulkning huquqiy himoyasiga oid kafolatlarni nazarda tutadi. Mazkur qonunchilikning iqtisodiy ahamiyati shundaki, xususiylashtirish jarayonida mulk obyektlarining huquqiy maqomi, savdo mexanizmlari va mulkdorlarning manfaatlarini himoya qilish masalalari tartibga solinadi. Bunda xususiylashtirish jarayonining ochiqligi, aktivlarning real bozor qiymatini aniqlash va barcha potensial investorlar uchun teng imkoniyat yaratish muhim hisoblanadi.

Shuningdek, 2021-yil 15-noyabrdagi O‘RQ-728-sonli «Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallanmagan yer uchastkalarini xususiylashtirish to‘g‘risida»gi Qonun yer resurslaridan foydalanish munosabatlarini takomillashtirishga qaratilgan. Yerning iqtisodiy aktiv sifatida muomalaga kiritilishi ko‘chmas mulk bozorining rivojlanishi, qurilish va investitsiya faoliyatining kengayishi uchun huquqiy asos yaratadi. Biroq yer munosabatlarida mulk huquqining iqtisodiy samarasi ekologik talablar, hududiy rejalashtirish, shaharsozlik normalari va jamoat manfaatlari bilan uyg‘unlashtirilishi kerak. Yer cheklangan tabiiy resurs bo‘lgani sababli undan foydalanish faqat xususiy iqtisodiy manfaatlar bilan emas, balki uzoq muddatli ijtimoiy va ekologik manfaatlar bilan ham belgilanadi.

Mulkchilik munosabatlarining rivojlanishini baholashda davlat aktivlarini xususiylashtirish hajmi, kichik tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, xususiy investitsiyalar va davlat ishtirokidagi korxonalar sonining o‘zgarishi kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq. O‘zbekiston tajribasida davlat mulkini xususiylashtirishning so‘nggi yillardagi ko‘rsatkichlari mulkchilik tarkibidagi o‘zgarishlar ko‘lamini ifodalaydi. Davlat aktivlarini boshqarish agentligining 2023-yil yakunlari bo‘yicha hisobotida 20,9 trillion so‘mlik 5,3 mingdan ortiq aktiv ommaviy savdolarga chiqarilgani, 2 008 ta davlat aktivi 11,4 trillion so‘mga sotilgani va 9,6 trillion so‘m tushum ta'minlangani qayd etilgan. 2025-yil mart oyida e'lon qilingan rasmiy ma'lumotga ko‘ra, 2021–2024-yillarda jami 47 trillion so‘mlik davlat aktivlari sotilgan. Shu davrda davlat ishtirokidagi korxonalar soni ikki baravar qisqargani va iqtisodiyotda davlat ulushi 13 foizga kamaygani bildirilgan. Bu ko‘rsatkichlar mulkchilik tarkibida xususiy sektor ishtirokini kengaytirish siyosatining ko‘lamini ko‘rsatadi.

Kichik tadbirkorlik ham mulkchilik munosabatlarining rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Milliy statistika qo‘mitasi SIAT ma'lumotlariga tayangan holda e'lon qilingan statistik qatorga ko‘ra, kichik tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi 2020-yilda 56,7 foiz, 2023-yilda 53,8 foiz, 2024-yilda 53,5 foiz va 2025-yilda 52,2 foizni tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich kichik biznesning iqtisodiyotdagi salmoqli o‘rnini saqlab qolayotganini, biroq uning YaIMdagi nisbiy ulushi pasayganini ko‘rsatadi. Mazkur ko‘rsatkichni bir tomonlama baholash mumkin emas. Kichik biznes ulushining kamayishi yirik sanoat korxonalari, investitsiya loyihalari va kapital talab qiluvchi tarmoqlarning tezroq o‘sishi natijasida ham yuz berishi mumkin. Shu bois kichik tadbirkorlik ulushini mutlaq iqtisodiy muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik mezoni sifatida emas, balki iqtisodiyot tarkibidagi o‘zgarishlarni ifodalovchi indikator sifatida talqin qilish zarur.

1-jadval

O‘zbekistonda mulkchilik munosabatlari va xususiy sektor rivojlanishining ayrim statistik ko‘rsatkichlari[1]

№	Ko‘rsatkichlar	Davr	Qiymat
1	Ommaviy savdoga chiqarilgan davlat aktivlari qiymati	2023-yil	20,9 trln so‘m
2	Sotilgan davlat aktivlari soni	2023-yil	2 008 ta
3	Sotilgan davlat aktivlari qiymati	2023-yil	11,4 trln so‘m

[1] Muallif ishlanmasi

4	Xususiylashtirishdan tushum	2023-yil	9,6 trln so‘m
5	Sotilgan davlat aktivlari umumiy qiymati	2021–2024-yillar	47 trln so‘m

Jadval ma'lumotlari davlat mulkini xususiylashtirish jarayonlarining sezilarli miqyosga ega ekanini ko‘rsatadi. 2023-yilda sotilgan aktivlar qiymati 11,4 trillion so‘m bo‘lgan bo‘lsa, 2021–2024-yillardagi jami xususiylashtirish hajmi 47 trillion so‘mga yetgan. Ushbu ikki ko‘rsatkich turli davrlarni qamrab olganligi sababli ularni qo‘shib hisoblash yoki bir xil statistik ko‘rsatkich sifatida talqin qilish mumkin emas. Bundan tashqari, xususiylashtirish natijalarini faqat davlat budjetiga tushgan mablag‘lar orqali baholash cheklangan yondashuv hisoblanadi. Chunki aktivning sotilishi davlat uchun bir martalik daromad yaratadi, biroq uning keyingi faoliyati orqali ishlab chiqarish hajmi, mehnat unumdorligi, soliq tushumlari va eksport salohiyati oshishi uzoq muddatli iqtisodiy natijalarni belgilaydi. Shuning uchun xususiylashtirish samaradorligini baholashda sotuv narxi bilan bir qatorda yangi mulkdorning investitsiya majburiyatlari, ish o‘rinlari, ishlab chiqarish quvvati, texnologik modernizatsiya va korxonaning moliyaviy barqarorligini ham hisobga olish lozim.

Mulkchilik munosabatlarining iqtisodiy samaradorlikka ta'siri, birinchi navbatda, mulkdorning iqtisodiy manfaatlari va resurslardan foydalanish natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlik orqali namoyon bo‘ladi. Mulkdor o‘z aktivlarining qiymatini saqlash va oshirish, daromadlilikni ta'minlash hamda bozor sharoitidagi o‘zgarishlarga moslashishdan manfaatdor. Shu sababli mulk huquqining aniq belgilanishi iqtisodiy faollikni rag‘batlantiruvchi muhim omil hisoblanadi.

Iqtisodiy samaradorlikni tahlil qilishda mulkdan foydalanish natijalarini quyidagi munosabat orqali ifodalash mumkin:

$$E = \frac{Y}{K} \times 100\% \quad (1)$$

Bu yerda:

E — mulkdan foydalanish samaradorligi;

Y — mulkdan foydalanish natijasida yaratilgan iqtisodiy qiymat;

K — foydalanilgan kapital yoki aktivlar qiymati.

Ushbu ifoda aktivlardan foydalanish natijasida qancha iqtisodiy qiymat yaratilayotganini baholashga yordam beradi. Masalan, bir xil qiymatdagi ishlab chiqarish aktivlariga ega bo‘lgan ikki korxonadan yuqori mahsulot qiymati yaratadigan korxona kapitaldan samaraliroq foydalanayotgan bo‘ladi. Biroq amaliy tahlilda iqtisodiy qiymatni aniqlashda qo‘shilgan qiymat, sof foyda, amortizatsiya va ishlab chiqarish xarajatlari kabi ko‘rsatkichlarni alohida hisobga olish talab etiladi. Mulkchilik samaradorligining yana bir muhim omili mulkdorlik va boshqaruv o‘rtasidagi munosabatdir. Korporativ boshqaruv tizimida aksiyadorlar, kuzatuv kengashi va ijroiya organlarining vakolatlari aniq taqsimlanishi lozim. Aks holda, boshqaruv vakolatiga ega shaxslar o‘z manfaatlarini aksiyadorlar va korxonaning uzoq muddatli manfaatlaridan ustun qo‘yishi mumkin. Bu holat iqtisodiy adabiyotlarda agentlik muammosi sifatida izohlanadi.

Davlat ishtirokidagi korxonalarda ushbu masala yanada muhim ahamiyatga ega. Chunki bunday korxonalarda mulkdorlik funksiyasi davlat organlari, boshqaruv funksiyasi esa professional menejerlar orqali amalga oshiriladi. Agar korxonaning iqtisodiy natijalari uchun javobgarlik mexanizmlari yetarli darajada shakllanmagan bo‘lsa, ortiqcha xarajatlar, resurslardan samarasiz foydalanish va investitsion qarorlarning sustligi yuzaga kelishi mumkin. Shu bilan birga, davlat mulkini xususiylashtirish barcha muammolarni avtomatik ravishda bartaraf etmaydi. Xususiy mulkdor ham monopol rentaga intilishi, mehnat huquqlarini buzishi yoki qisqa muddatli foydani uzoq muddatli investitsiyalardan ustun qo‘yishi mumkin. Demak, mulk shaklidan qat'i nazar, iqtisodiy samaradorlikning asosiy sharti institutsional nazorat, raqobat va javobgarlik tizimining mavjudligidir.

Mulkchilikning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri investitsiya jarayonlarida ham yaqqol ko‘rinadi. Mulk huquqlarining ishonchli himoyalanishi investorlar uchun iqtisodiy xavflarni kamaytiradi. Natijada uzoq muddatli kapital qo‘yilmalar, ishlab chiqarish obyektlarini modernizatsiya qilish va yangi

texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlari kengayadi. Aksincha, huquqiy noaniqlik, mulkiy nizolarning uzoq davom etishi va shartnomalar ijrosining kafolatlanmaganligi investitsiya xarajatlarini oshiradi. Bu jihatdan mulkchilik munosabatlari iqtisodiy o‘sishning bevosita ishlab chiqarish omili bo‘lish bilan birga, investitsion muhitni belgilovchi institutsional omil sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi mulkchilik munosabatlarining mazmunini sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. An'anaviy iqtisodiyotda yer, bino, uskuna va moddiy ishlab chiqarish vositalari asosiy iqtisodiy aktivlar sifatida qaralgan bo‘lsa, raqamli iqtisodiyotda dasturiy ta'minot, ma'lumotlar bazasi, algoritmlar, patentlar, brendlar va texnologik yechimlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Intellektual mulkning iqtisodiy qiymati uning moddiy shaklga ega emasligi bilan emas, balki undan foydalanish orqali daromad yaratish imkoniyati bilan belgilanadi. Masalan, dasturiy mahsulot bir marta ishlab chiqilganidan keyin qo‘shimcha nusxalarini tarqatish xarajati nisbatan past bo‘lishi mumkin. Bu esa intellektual aktivlarga egalik qiluvchi subyektlarga keng miqyosda iqtisodiy qiymat yaratish imkonini beradi. Raqamli platformalar faoliyatida mulkchilik va nazorat munosabatlari yanada murakkablashadi. Platforma egasi texnologik infratuzilma va algoritmlarni nazorat qilishi mumkin, biroq platformada yaratiladigan ma'lumotlarning bir qismi foydalanuvchilar faoliyati natijasida shakllanadi. Shu sababli ma'lumotlardan foydalanish, ularni qayta ishlash, tijoratlashtirish va himoya qilish bo‘yicha mulkiy hamda shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish zarur.

O‘zbekiston sharoitida raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi intellektual mulk huquqlarini himoya qilish, elektron tijorat, dasturiy mahsulotlar ishlab chiqarish va innovatsion tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashni talab etadi. Ayniqsa, kichik innovatsion korxonalar uchun patent olish, texnologiyalarni tijoratlashtirish va intellektual aktivlarni garov sifatida iqtisodiy muomalaga kiritish imkoniyatlarini kengaytirish muhimdir. Raqamli mulkchilik munosabatlarida yana bir muhim masala — iqtisodiy qiymatning konsentratsiyalashuvidir. Katta hajmdagi ma'lumotlarga va texnologik infratuzilmaga ega kompaniyalar bozor ustunligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa yangi raqobatchilar uchun bozorga kirish to‘siqlarini kuchaytirishi mumkin. Shu sababli intellektual mulkni himoya qilish bilan birga, raqobatni cheklovchi amaliyotlarning oldini olish ham davlat iqtisodiy siyosatining muhim yo‘nalishi bo‘lishi lozim.

O‘zbekistonda mulkchilik munosabatlarini rivojlantirish borasida muayyan institutsional natijalarga erishilgan bo‘lsa-da, iqtisodiy samaradorlikni oshirishga to‘sqinlik qilayotgan qator muammolar mavjud. Ularning birinchisi — ayrim iqtisodiy tarmoqlarda davlat ishtirokining yuqoriligi va raqobat muhitining yetarli darajada shakllanmaganidir. Davlat ishtirokining iqtisodiyotdagi mavjudligi o‘z-o‘zidan salbiy holat hisoblanmaydi. Energetika, transport, suv ta'minoti va strategik infratuzilma kabi sohalarda davlatning tartibga soluvchi hamda mulkdor sifatidagi vazifalari muayyan iqtisodiy asosga ega bo‘lishi mumkin. Biroq davlatning bir vaqtning o‘zida bozor ishtirokchisi va tartibga soluvchi organ sifatida faoliyat yuritishi manfaatlar to‘qnashuvini keltirib chiqarishi ehtimoli mavjud. Shu sababli davlatning mulkdorlik funksiyasi bilan tartibga solish vakolatlarini institutsional jihatdan ajratish muhimdir.

Ikkinchi muammo — mulk obyektlarining real iqtisodiy qiymatini aniqlash va ularni bozor tamoyillari asosida sotish masalasidir. Davlat aktivlarini xususiylashtirishda boshlang‘ich narxning to‘g‘ri belgilanishi, mustaqil baholash, ochiq elektron savdolar va investorlar uchun teng sharoitlar yaratish muhim ahamiyatga ega. Aktivning qiymati sun'iy ravishda yuqori baholansa, xaridorlar soni kamayadi; asossiz past baholansa, davlat va jamiyat iqtisodiy zarar ko‘rishi mumkin.

Uchinchi muammo — xususiylashtirilgan aktivlardan keyingi foydalanish samaradorligini baholash tizimining yetarli darajada rivojlanmaganidir. Xususiylashtirish natijasida aktiv yangi mulkdorga o‘tkazilgani bilan uning iqtisodiy samaradorligi darhol oshib ketmaydi. Buning uchun investitsiya, modernizatsiya, boshqaruv, kadrlar salohiyati va bozor strategiyasi bilan bog‘liq o‘zgarishlar talab qilinadi.

To‘rtinchi muammo — kichik biznes subyektlarining moliyaviy resurslarga va mulkiy kafolatlarga ega bo‘lish imkoniyatlarining cheklanganligidir. Ko‘plab tadbirkorlar uchun ishlab chiqarish binolari, yer uchastkalari va uskunalarga egalik qilish yoki uzoq muddatli foydalanish huquqini olish biznesni kengaytirishning muhim shartidir. Bunda kredit olish uchun garov ta'minoti, mulk huquqining davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi va mulkiy nizolarni hal etish mexanizmlari alohida ahamiyatga ega.

Beshinchi muammo — mulkchilik munosabatlarining ijtimoiy oqibatlarini hisobga olish zaruratidir. Xususiylashtirish jarayonida korxonalar faoliyatining qayta tashkil etilishi ayrim hollarda ish o‘rinlarining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Agar iqtisodiy islohotlar mehnat bozoridagi qayta tayyorlash, yangi ish o‘rinlari yaratish va ijtimoiy himoya choralari bilan uyg‘unlashtirilmasa, iqtisodiy samaradorlikning oshishi ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi ehtimoli mavjud.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun mulkchilik munosabatlarini rivojlantirish bo‘yicha quyidagi ustuvor yo‘nalishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Birinchidan, xususiy mulk daxlsizligini ta'minlashning huquqiy va institutsional mexanizmlarini yanada mustahkamlash zarur. Mulk huquqi bo‘yicha nizolarni tezkor, xolis va shaffof hal etish investitsiya muhitining barqarorligini oshiradi.

Ikkinchidan, davlat korxonalarini korporativ boshqaruv tamoyillari asosida modernizatsiya qilish lozim. Kuzatuv kengashlarining mustaqilligini kuchaytirish, moliyaviy hisobotlarning ochiqligini ta'minlash va menejerlar faoliyatini natijadorlik ko‘rsatkichlari bilan baholash korxonalar samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Uchinchidan, davlat aktivlarini xususiylashtirishda ochiqlik va raqobatni kuchaytirish talab etiladi. Buning uchun aktivlar to‘g‘risidagi ma'lumotlarni keng jamoatchilikka taqdim etish, mustaqil baholash tizimini rivojlantirish va savdo jarayonlarida manfaatlar to‘qnashuvining oldini olish muhimdir.

To‘rtinchidan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining ishlab chiqarish aktivlariga ega bo‘lish imkoniyatlarini kengaytirish lozim. Xususan, ko‘chmas mulkni ro‘yxatdan o‘tkazish, yer uchastkalaridan foydalanish, lizing xizmatlari va moliyaviy kafolatlar tizimini takomillashtirish talab etiladi.

Beshinchidan, intellektual mulkni iqtisodiy aktiv sifatida rivojlantirish zarur. Patentlar, mualliflik huquqlari, texnologik ishlanmalar va dasturiy mahsulotlarni tijoratlashtirish orqali innovatsion iqtisodiyotning mulkiy asoslarini mustahkamlash mumkin.

Oltinchidan, mulkchilik samaradorligini baholashda iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan bir qatorda ijtimoiy natijalarni ham hisobga olish kerak. Ish bilan bandlik, mehnat unumdorligi, ekologik xavfsizlik, hududiy rivojlanish va aholining daromadlari mulkdan foydalanish samaradorligining muhim mezonlari sifatida qaralishi lozim.

Shunday qilib, mulkchilik munosabatlarini takomillashtirish davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini oddiy qisqartirish emas, balki mulkdan foydalanishning samarali, adolatli va raqobatbardosh mexanizmlarini shakllantirish jarayonidir. Bunda davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati manfaatlarining muvozanati ta'minlanishi zarur.

Xulosa

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar transformatsiyasi sharoitida mulkchilik munosabatlari iqtisodiy rivojlanishning institutsional asosini belgilovchi strategik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Mulkchilik shakllarining xilma-xilligi, mulk huquqlarining ishonchli himoyasi va iqtisodiy resurslardan foydalanish samaradorligi mamlakatning ishlab chiqarish salohiyati, investitsion jozibadorligi va aholi farovonligiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mulkchilikning iqtisodiy samaradorligi faqat uning davlat yoki xususiy shaklda ekanligi bilan belgilanmaydi. Asosiy omillar mulkdorlik huquqlarining aniqligi, professional boshqaruv, raqobat muhiti, institutsional shaffoflik va iqtisodiy manfaatdorlikdan iborat. Shu bois samarali iqtisodiy tizimda barcha mulk shakllarining teng huquqli faoliyat yuritishi va iqtisodiy natijalar uchun javobgarlik mexanizmlarining mavjudligi muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekiston tajribasi davlat mulkini xususiylashtirish va xususiy sektorni rivojlantirish iqtisodiy transformatsiyaning muhim yo‘nalishlaridan biri ekanini tasdiqlaydi. Xususan, 2021–2024-yillarda 47 trillion so‘mlik davlat aktivlarining sotilishi, davlat ishtirokidagi korxonalar sonining ikki baravar qisqarishi hamda iqtisodiyotda davlat ulushining kamayishi mulkchilik tarkibida sezilarli o‘zgarishlar yuz berayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, kichik tadbirkorlikning YaIMdagi ulushi 2025-yilda 52,2 foizni tashkil etgani xususiy sektor iqtisodiyotdagi muhim o‘rnini saqlab qolayotganidan dalolat beradi.

Mulkchilik huquqlarining mustahkamligi uzoq muddatli investitsiyalarni rag‘batlantiruvchi va iqtisodiy resurslarning samarali taqsimlanishini ta'minlovchi asosiy institutsional shart hisoblanadi. Shu sababli mulk daxlsizligini amalda kafolatlash, mulkiy nizolarni xolis hal etish va shartnomaviy

majburiyatlar ijrosini ta'minlash iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi kerak. Davlat mulkini xususiylashtirish jarayonlari aktivlarni sotish bilan cheklanmasdan, ishlab chiqarish samaradorligi, investitsiya hajmi, texnologik modernizatsiya va yangi ish o‘rinlari yaratilishi kabi uzoq muddatli natijalar bilan baholanishi lozim. Buning uchun xususiylashtirilgan korxonalar faoliyatining keyingi iqtisodiy monitoringini takomillashtirish zarur.

Davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini optimallashtirishda strategik tarmoqlarning xususiyatlari, tabiiy monopoliyalar, jamoat manfaatlari va raqobat muhiti hisobga olinishi kerak. Davlatning mulkdorlik va tartibga solish funksiyalarini ajratish iqtisodiy boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida intellektual mulk, ma'lumotlar, patentlar va texnologik ishlanmalar iqtisodiy qiymat yaratishning muhim manbalariga aylanmoqda. Shu sababli intellektual mulkni huquqiy himoya qilish va uning tijoratlashtirilishini rag‘batlantirish O‘zbekistonning innovatsion rivojlanish strategiyasida alohida o‘rin egallashi lozim.

Mulkchilik munosabatlarini takomillashtirishning yakuniy maqsadi faqat iqtisodiy aktivlarning egalik shaklini o‘zgartirish emas, balki ulardan foydalanish natijasida yaratiladigan ijtimoiy va iqtisodiy qiymatni ko‘paytirishdir. Bunda iqtisodiy samaradorlik bilan ijtimoiy adolat, tadbirkorlik erkinligi bilan jamoat manfaatlari, xususiy tashabbus bilan davlatning tartibga solish vazifalari o‘rtasidagi muvozanatni ta'minlash muhimdir. Umuman olganda, O‘zbekistonda mulkchilik munosabatlarining kelgusi rivojlanishi xususiy mulk daxlsizligini mustahkamlash, davlat aktivlarini samarali boshqarish, raqobat muhitini kengaytirish, intellektual mulkni rivojlantirish va iqtisodiy resurslardan oqilona foydalanish bilan chambarchas bog‘liq. Mazkur yo‘nalishlarning izchil amalga oshirilishi mamlakatda barqaror, raqobatbardosh va ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2023). Yangi tahrir. Toshkent.
2. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi. (1996-yil 29-avgust).
3. O‘zbekiston Respublikasining 2024-yil 14-fevraldagi O‘RQ-907-sonli «Davlat mulkini xususiylashtirish to‘g‘risida»gi Qonuni. Lex.uz.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 15-noyabrdagi O‘RQ-728-sonli «Qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallanmagan yer uchastkalarini xususiylashtirish to‘g‘risida»gi Qonuni.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Raqobat to‘g‘risida»gi Qonuni. 2023-yil 3-iyul, O‘RQ-850-son.
6. Shodmonov, Sh. Sh., & G‘afurov, U. V. (2010). Iqtisodiyot nazariyasi. Iqtisod-Moliya.
7. O‘lmasov, A., & Vahobov, A. (2014). Iqtisodiyot nazariyasi. Iqtisod-Moliya.